

Котляш І. А.,

Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. акад. С. Дем'янчука, м. Рівне

ІСТОРІЯ ЕПІСТОЛЯРІЮ В УКРАЇНСЬКОМУ ТА ПОЛЬСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТІ

У статті розглядається український та польський епістолярний жанр, його теоретичне осмислення та літературна практика. Висвітлено історію становлення та розвитку епістолярію у літературознавстві.

Ключові слова: епістолярій, епістолографія, автор, лист, кореспонденція, листування.

В статье рассматривается украинский и польский эпистолярный жанр, его теоретическое осмысление и литературная практика. Освещено историю становления и развития эпистолярия в литературоведении.

Ключевые слова: эпистолярий, эпистолография, автор, письмо, корреспонденция, переписка.

The article deals with the Ukrainian and Polish epistolary genre, its theoretical comprehension and literary practice. Detailed history of formation and development of epistolary in literary criticism.

Key words: correspondence, epistolohrafiya, author, email correspondence, correspondence.

Останнім часом епістолярна література користується великою популярністю, що зумовлено намаганням сучасного читача дізнатися якомога більше інформації з першоджерел. Саме вони – листи, щоденники, автобіографії, мемуари – можуть переконати читача в тому, що події, про які розповідається, дійсно відбулися в певній конкретній ситуації в певний конкретний час. “Жодні спогади сучасників, жоден музей не здатний так відтворити атмосферу, в якій жив і працював письменник, як це може зробити його листування” [7, с. 5]. Адже саме в листах перед ними розкриваються таємниці особистого життя письменника, деталізуються автобіографічні аспекти, поглиблюються знання про епоху в якій жив митець, про взаємини між літературними й громадськими діячами, перебіг суспільних подій, рух естетичної думки.

Лист, з одного боку є явищем життя, спонтанним виявом думки, людських почуттів і реакцій, звернений до конкретного адресата. З іншого боку, з плином часу лист набуває іншого звучання, багатозначності, чинник суб'єктивності відходить на другий план, і лист починає самостійне життя, виступаючи свідком минулих подій, даючи можливість читачеві доторкнутися до історичної реальності, глибше усвідомити її, відчути себе ніби співучасником тих подій.

Питання про епістолярій цікавило дослідників протягом багатьох століть, тому лист у своєму розвитку пройшов великий шлях до становлення як окремих літературних жанрів. Його витoki сягають часів античності (листи Епікура, Цицерона, Плінія Молодшого, Катона, Сенеки тощо). Саме за часів Цицерона лист стає самостійним видом словесності. Вперше теоретичні засади жанру листа були наведені в трактаті “Про стиль” анонімного автора. Дослідник називає дві основні ознаки епістолярного стилю – вишуканість і стислість. На його думку, “лист має бути докладним, але не претворюватися на цілий твір” [10, с. 8].

Уже в часи античності давні риторичні заповіді вправи правила листування і зразки листів, навчали мистецтва складання листа, наголошуючи на відмінності епістолярної і літературно-художньої творчості.

Упродовж століть сформувалася канонічна структура листа, яка передбачала: привітання, домагання прихильності, розповідь, прохання, закінчення-прощання. Кожен лист повинен був містити хоча б два з названих компонентів, включаючи й обов'язкові змістові формули. З часом з'явилося спеціальне позначення P. S. (post scriptum – після написаного), що означало необхідність суттєвої дописки прощальної формули.

В українській літературі зародження епістолярію сягає часів Київської Русі, в якому чітко простежуються сліди впливу античності. Першими зразками епістолярію були князівські грамоти, панеґірики, а також відомий твір “Повчання Володимира Мономаха”, в якому ми прослідковуємо риси публіцистичності, адже воно адресувалося не тільки конкретному кореспонденту, а й широкому колу читачів. У добу Литовської Русі активно вводилося у листи кліше князівських грамот, називався титул, ім'я адресата.

Протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. епістолографія розквітає у зв'язку з появою полемічної літератури. Це була епоха відкритого, стилізованого листа. Дослідник мемуарного жанру Л.Я.Гаранін наголошував на тому, що саме історичні й соціальні умови XVII століття та бурхливий розвиток самосвідомості народу були передумовами зародження нової літератури, нових жанрів (послання, вигадане цікаве листування, пародії на ділові документи, судові процеси, дорожники, лікувальники, драматичні твори, історико-фантастичні, пригодницькі повісті, наслідування фольклору), серед яких і мемуарна література [2, с. 51].

В епоху бароко лист повернувся до звичайної форми – “закритих листів”. Певний розвиток епістолярного жанру був помітним і в середньовіччі, хоча передусім це було відкрите листування державних і церковних діячів. У національній літературі стали класикою послання Івана Вишенського, Григорія Сковороди, у формі листів передмови й післямови до своїх книг Г. Смотрицького, К. Саковича, П. Могили тощо. Серед них найпромовистішими є любовні листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни.

Починаючи з XVIII століття можна впевнено простежити формування епістолярного жанру в різних аспектах. Провідний український дослідник Ф. Прокопович плідно працював у жанрі епістолярію, тому визначив мету листа, його призначення та правила складання: “Лист – це розмова відсутнього з відсутнім за допомогою письма, а не голосу ... Завдання листа ... в тому, щоб повідомити відсутніх про те, що важливо їм знати про вас чи про них самих” [13, с. 354–355]. Крім цього у трактаті “Про риторичне мистецтво” дослідник наводить правила епістолярної творчості та викладає загальні правила оформлення й написання листів.

Вже на другу половину XVIII століття лист займає вагомe місце серед літературних жанрів. Слово “лист” уживається у назвах творів, які жанрово являють собою статтю (“Листи про вивчення природи” О. Герцена), маємо при-

клади написаних у формі листа філософських трактатів (“Лист про сліпих у напучення зрячих” Д. Дідро), нарисів (“Листи російського мандрівника” М. Карамзіна), поетичних творів (“Лист про користь скла” М. Ломоносова) тощо.

З XIX століття лист набуває все більшого поширення. Особливої популярності набувають письменницькі листи, що відображають життєвий досвід своїх авторів, їхній світогляд, естетичні уподобання та політичні погляди. Серед епістолярної спадщини цього періоду безцінними залишаються листи Т. Шевченка, П. Куліша, М. Драгоманова, Лесі України, Є. Маланюка, В. Стуса та ін.

З XX століття починається ґрунтовне дослідження епістолярію. Аналізом листів та епістолярної спадщини письменників займалися і займаються науковці України (М. Бахтін, В. Гладкий, В. Брюгген, М. Гудзій, Р. Доценко, В. Святовець, Ж. Ляхова, С. Скварчинська, В. Дудко, М. Назарук, М. Коцюбинська, Л. Вашків) та діаспори (В. Міяковський, Д. Нитченко, Ю. Шерех) та інші. У XX столітті починається ґрунтовне дослідження епістолярію. Увага до епістолярної творчості зростає і з боку представників найрізноманітніших галузей науки – філософії (Л. Гусякова, П. Клакін, М. Коган), історії (В. Сметанін, Ю. Шаповал та ін.), лінгвістики (Т. Зоріна, В. Передрієнко, К. Ленець, М. Пилинський та ін.), психолінгвістики (Ю. Лотман, Т. Дридзе), культурології (А. Крат, М. Коцюбинська та ін.), народознавства (М. Дмитренко, П. Ротач та ін.), педагогіки (Є. Пасічник, О. Губко та ін.), психології (Г. Костюк та ін.).

Значний внесок у розвиток епістолярію зробила польська дослідниця С. Скварчинська. Її “Теорія листа” [18] базувалася на глибокому аналізі наукових праць про лист, починаючи від стародавніх часів і закінчуючи початком XX ст. : праця займає особливе місце у творенні сучасної теорії жанру. Саме з її оригінальної концепції бере початок ціла польська генологічна школа. Обраний вченою підхід виявився плідним і вплинув на виникнення цілісної генологічної концепції, яку В. Вітош оцінила як “широку багатоспекторну концепцію, яка містить складну з точки зору еволюції генологічну систему, остаточно сформовану протягом багаторічних досліджень” [23, с. 21].

Стефанія Скварчинська порушує багато важливих епістологічних проблем, зокрема, відзначила своєрідну двоякість листа. Він, з одного боку, пов’язаний із повсякденним життям і є самодостатньою сутністю, а з другого – це творіння має апроксемативну сутність листа, тобто свідомо береться до уваги лише його практична сторона, яка опирається на тверду естетичну вісь і близька до літературного жанру. У межах другого підходу дослідниця виокремила чотири апроксемативні теорії листа: теорію листа-мови (промови); теорію листа-напівдіалогу; теорію листа-розмови; теорію листа-визнання. С. Скварчинська вказала також на існування “ніби-теорій”, представники яких визначали лист як єдиноподукт практичних потреб.

Завдяки концепції Скварчинської до наукового обігу потрапило поняття жанрового парадоксу на позначення кардинальних протилежностей, що проявляються в реалізації жанрових зразків. Аналізуючи лист як яскравий приклад жанрового парадоксу, вчена виявила його одночасну приналежність до літератури і текстів практичного застосування, діалогічність і моно логічність реалізації, задуману ефемерність і безумовну документальність, індивідуалізм і конвенціональність, переказ змісту у розмовному стилі та ін. “Лист [...] це світ справжнього парадоксу. Парадоксальність листа полягає у тому, що, не будучи початково літературним жанром, у своїх конкретних реалізаціях лист буває зарахованим до шедеврів світової літератури, коливається між діалогом і монологом, обслуговуючи практичні потреби, в цьому сенсі будучи первинним жанром, послуговується письмовою, а отже, певною мірою вторинною, формою мови” [19, с. 178-179].

Як літературна форма цей жанр виявився надзвичайно функціональним, оскільки від дав початок багатьом іншим формам та літературним жанрам. Це такі як: поетичний лист (жанр розвинувся та набув популярності в античності, був також присутнім і у XIX та у XX ст.), лист як риторично-публіцистичний жанр (листи Цицерона), роман у листах (надзвичайно популярний у XVIII ст., та незабутий сучасними авторами, наприклад “Поштові варіації” (1972) Казимежа Брандуса), прозовий епічний жанр – своєрідний вид новели (виникли у XIXст., наприклад, “Листи з подорожі до Америки” або “Листи з Африки” Г. Сенкевича; пізніше цей жанр трансформувався у репортажах, який часто також буває стилізованим на зразок листа), популярний у XIX та XX ст. вид мемуаристики – “Кореспонденція з ...” або ж “Від нашого постійного кореспондента”.

Аналізуючи загальний стан досліджень у польській науці, Й. Штахельська пише: “Епістолярій не є в польській мові словом порожнім, особливо стосовно XIX ст. і може першої половини XX-го. Немає також іншої роботи так абсолютно необхідної в дослідженні мистецтва написання листів, як книжка Стефанії Скварчинської, ... а пізніше статті та дослідження Тшинадловського, Буркота, Мачеєвського, Цисевського, Чермінської та інших. Отже, на польському ґрунті сформульовано певні підстави теорії листа, незважаючи на відсутність нових, комплексних розробок, що послуговувалися б сучаснішою методологією” [21, с. 7].

При докладному дослідженні епістології думки науковців різняться і щодо самого визначення поняття “лист”. Дослідниця С. Дмитрієва зазначає: “Лист – письмове особисте звернення автора кореспонденції до конкретної особи (чи багатьох осіб), створене за допомогою типових епістолярних елементів, яке передбачає відповідь адресата” [4, с. 153]. За твердженням І. Григор’євої – це “документ, за допомогою якого спілкуються між собою дві приватні особи – кореспондент і адресат” [3, с. 172]. В. Сметанін відокремлює “лист” від інших видів документальних джерел і вказує на те, що “лист – це письмове повідомлення автора адресату, побудоване на основі типологічної архітектоники певного часу” [14, с. 214].

У процесі дослідження приватної кореспонденції виникає також питання, чи є лист літературним жанром чи ні. Дослідник епістолярію П. Бухаркін зазначає: “Лист – не літературний жанр, він явище побуту”. У ньому відсутня художня образність, а якщо й з’являється, то лише спорадично. “Лист, який був документом, стає літературним фактом”, – висловлює свою думку Ю. Тинянов. А. М. Томашевський зазначає, що “лист може бути літературним твором, а може й не бути” [1, с. 75].

Щодо питання співвіднесення листа до художньої літератури варто зазначити, що однією з характерних ознак останньої є елемент фікції, вигадки. У випадку з листом ступінь достовірності, відповідності реальності не є

такими важливими, оскільки лист не втрачає власних літературних рис навіть у тому випадку, коли автор пише чисту правду. Інша справа, що фікція у листі може обмежуватися сферою стилізації. Але, з іншого боку, усі ці обставини функціонування листа як жанру не виключають можливості трактування його й у іншому аспекті – документальному, як це найчастіше роблять дослідники історії літератури. Думку про літературність листів висловлював у своїй праці Ян Тшинадловський, який наголошував на використанні авторами різноманітних художніх засобів під час написання листа. У іншій своїй статті Я. Тшинадловський стверджує, що структура листа тісно пов'язана зі структурою мови. Так, наприклад, мова має комунікативний характер (а лист є видом комунікації, передачі інформації), функціональний (інформації, уміщеній у листі, як правило, притаманна експресивність та функціональне спрямування), суспільний (існування листа зумовлене існуванням хоча б одного автора та одного адресата – реального, потенційного або уявного) [22, с. 79].

На підставі таких тверджень Януш Мачєвський у своїй статті розглядає листу контексті літератури. “Саме література, а не лише письменства, оскільки у матеріалі листа завжди присутній певний потенціал. Якщо буде дотримано відповідних умов, кожен лист може стати літературною у прямому значення цього слова” [17, с. 213].

Ян Тшинадловський пропонував розглядати кожний лист у рамках кореспонденції: “... у теоретичних дослідженнях даного жанру необхідно також брати до уваги його соціологічний аспект. Адже “лист” як відокремлене письменницьке явище мусить трактуватися у значно ширшому аспекті, ніж сама його конструкція. Контекстом цим, по суті, є дві площини: по-перше – неписьменницька ситуація, у процесі якої створюється лист, по-друге – функціонування листа серед інших листів, які є його причиною або наслідком, зважаючи на що його варто розглядати у межах так званої кореспонденції” [22, с. 81].

Щодо місця листа серед інших літературних форм, то більшість польських дослідників, теоретиків розташовують його на межі “практичної літератури” (наприклад, Стефанія Скварчинська). Своєї практичності лист не втрачає навіть після публікації, коли його починають читати особи, яким він не був адресований. Вони розуміють і пам'ятають про первинне призначення тексту даного типу і це розуміння відповідним чином впливає на сприйняття. Хоча читачі свідомо можуть “забути” про специфіку жанру, сприймаючи таким чином лист чи довші за обсягом кореспонденційні блоки у ролі “чистої” літератури.

На відміну від польського літературознавства в українському збереглася традиція розглядати лише один з аспектів листа. Так, дослідник Є. Прохоров зазначав, що поняття “лист” немає чітких і суворих жанрових регламентацій. Сучасна дослідниця Т. Зоріна, навпаки, пропонує виокремлювати поняття “лист” завдяки наявності певних ознак. Т. Міллер [10, с. 23] і Т. Попова [12, с. 215] розглядають лист як складову ланку ланцюга епістолярної ситуації у листуванні двох осіб.

У сучасній філології існують три основні підходи до розуміння листа: прибічники першого (Л. Щерба, Г. Винокур, Л. Кеца та ін.) тлумачать його як різновид певного функціонального стилю; другий (І. Гальперін, А. Акішина, Т. Зоріна та ін.) бере початок від концепції мовленнєвих жанрів М. Бахтіна; представники третього (О. Цицаріна, О. Москальська, Н. Белунова та ін.) вважають його різновидом типу (жанру, сорту) тексту.

Теоретичні засади сучасної епістографії як науки узагальнили у своїх працях українські дослідники М. Коцюбинська, В. Кузьменко та Ж. Ляхова [8]. У своїй праці М. Коцюбинська зауважує, що “листи виявляють – спонтанно, незаплановано, в чистому вигляді – справжню суть людини, зокрема людини творчої – письменника, митця. Виявляють його уподобання, його святощі, не приховуючи відтінків, внутрішніх суперечностей, набагато повніше й автентичніше, ніж інші вияви літературно-публіцистичного висловлювання...” [6, с. 40].

Значним науковим надбанням ХХ століття у дослідженні епістолярної спадщини є праця В. І. Кузьменка, у якій автор відображає теоретичні аспекти дослідження, проводить порівняльний аналіз європейських та українських епістолярних традицій, розкриває жанровий спектр українського епістолярію. На думку науковця: “Лист письменника – це твір літературного та історіографічного жанру, позначений яскраво вираженою психологічною інтроспекцією та особистісним ставленням автора до дійсності й конкретного адресата з урахуванням специфіки кореспонденції певної історичної доби” [7, с. 98].

Крім вищезазначених досліджень проблемами епістолярію в останні роки займалися А. Найрулін, Л. Курило, Л. Морозова, О. Братаніч, А. Зіновська, Г. Мазоха та інші.

Дослідниця А. Зіновська у своїй праці зосередила увагу на вивченні відкритого листування українських письменників періоду першої половини ХХ століття (на матеріалі відкритого листування В. Винниченка, М. Хвильового, М. Рильського, О. Довженка, Б. Антоненка-Давидовича, І. Багряного та інших митців) [5, с. 97].

Вагомий внесок у дослідження епістолярію другої половини ХХ століття зробила Г. С. Мазоха, яка обґрунтувала жанрову типологію листування українських письменників цього періоду як України, так і діаспори (П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, Б. Антоненка-Давидовича, І. Багряного, О. Гончара, В. Барки, У. Самчука, Д. Нитченка, В. Вовк, В. Безпалого, В. Дрозда, І. Світличного, В. Симоненка, В. Стуса, Гр. Тютюнника), а також дослідила листування як цілісний текст. Як зазначає авторка: “Лист є результатом людського спілкування, і в більшості випадків він спрямований на “розкриття” особистостей автора й адресата, їх позицій, поглядів” [9, с. 107].

Розглядаючи епістолярій ми без сумніву можемо говорити, що листування письменників є самоцінним документом кожної епохи, який допомагає розкрити внутрішній світ митців, їхні прагнення та плани.

На думку відомого українського дослідника І. Франка “епістолярна спадщина письменників – важливе джерело дослідження історико-літературного процесу в цілому, оскільки завдяки листуванню автора з сучасниками можна з'ясувати не лише проблеми самотності його таланту, а й поставити того чи того художника слова в контекст його літературної доби, віднести до конкретного мистецького угруповання, літературного напрямку чи стилю” [15, с. 316].

Відомий український критик В. Брюгген у статті “Епістолярний етюд” говорить про неоціненне значення листів, які не повинні зникати безслідно: “... Без листів література неповна ..., серйозного письменника уявити без

листів неможливо. Адже лист – то розкутість душі й фантазії, негайний відгук на емоційний стрес, вияв творчої сили, вільне безцензурне слово, безкорислива відданість літературі ... І завжди – чітко орієнтоване слово, адже листи пишуться не про щось, а – комусь ... ” [16].

І хоча в останні роки нашого століття все більшої популярності набувають інтернет-мережа та засоби аудіо-візуального зв'язку жанр епістолярію продовжує розвиватися, стає об'єктом численних досліджень. Адже листи – це вся спадщина від минулого до сучасності, це той благодатний матеріал, вивчаючи й аналізуючи який, можна простежити не тільки життєвий шлях певної людини, а і її особисті якості, уподобання, переживання, найтонші рухи душі, народження й життя думки, ставлення до інших людей.

Література:

1. Бухаркин П. Е. К вопросу о генезисе жанра эпистолярного “путешествия” в русской литературе второй половины XVIII века // Художественно-документальная литература (история и теория). – Иваново : Ивановский государственный университет, 1984. – С. 112-117.
2. Гаранин Л. Мемуарный жанр советской литературы : Историко-теоретический очерк. – Минск : Наука и техника, 1986. – 223 с.
3. Григорьева И. Н. Гуманистическое письмо (по эпистолярному наследии Э. Роттердамского) // Актуальные проблемы археологии, источниковедения и историографии : материалы к Всероссийской конференции, посвященной 50-летию Победы в Великой Отечественной войне. – Вологда : Русь, 1995. – С. 172-174.
4. Дмитриева В. В. Традиции немецкого позитивизма и издание наследия немецкой классики // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. Вып. 6. – М. : Московский государственный университет, 1998. – С. 152-155.
5. Зіновська А. М. Жанрово-стильові особливості відкритого листування письменників // Вісник Київського славистичного університету. Серія “Філологія”. – 2005. – Вип. 22. – С. 96-99.
6. Коцюбинська М. “Зафіксоване і нетлінне” : Роздуми про епістолярну творчість. – К. : Дух і література. Харківська правозахисна група, 2001. – 300 с.
7. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ ст. – К. : НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 1998. – 305 с.
8. Ляхова Ж. Історія української епістології: дослідження та видання епістолярної спадщини // Слово і час. – 2006. – № 6. – С. 70-81.
9. Мазоха Г. Письменницький епістолярій як теоретико-літературна проблема // “Київська старовина”. – 2004. – № 1. – С. 105-110.
10. Миллер Т. А. Античные теории эпистолярного стиля // Античная эпистолография. – М. : Наука, 1967. – С. 5-25.
11. Морозова Л. І. Про вивчення теоретико-літературних засад епістолярного жанру // Матеріали міжвузівської наукової конференції молодих учених “Актуальні дослідження іноземних мов і літератур” 13–14 лютого 2003 р. – Донецьк : Донецький національний університет, 2003. – С. 213-215.
12. Попова Т. В. Византийская эпистолография // Византийская литература. – М. : Наука, 1974. – С. 181-230.
13. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори. В 3 т. Т. 1. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 354-366.
14. Сметанин В. А. Из истории эпистолографии // Вопросы истории. – М. : Правда, 1971. – № 1. – С. 212-216.
15. Франко І. Збір. творів: У 50 т. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 49. – С. 462.
16. Брюгген В. Епістолярний етюд // Літературна Україна. – 1995, 17 серпня.
17. Maciejewski J. List jako forma literacka // Sztuka pisania. O listach polskim w wieku XIX, red. J. Sztachelska. – Białystok, 2000. – S. 211-218.
18. Skwarczynska S. Teoria listu. – Lwow, 1937; wznowienie: Białystok, 2006.
19. Skwarczynska S. Pomiedzy historia a teoria literatury. – Warszawa, 1975.
20. Skwarczynska S. Wstep do nauki o literaturze. – Т. 3. – Warszawa, 1965.
21. Skwarczynska S. Zamiast wstepu // Sztuka pisania. O listach polskim w wieku XIX, red. Sztachelska, E. Dabrowicz. – Białystok, 2000. – S. 7-9.
22. Trzynadlowski J. List i pamietnik. Dwie formy wypowiedzi osobistej // “Pamietnikarstwo polskie”. – 1975. – Nr 1-4. – S. 79-87.
23. Witosz B. Genologia lingwistyczna. – Katowice, 2005.